

MODIFICĂRI STRUCTURALE ALE CULTURILOR ENEOLITICULUI FINAL DIN REGIUNEA CARPATO-DANUBIANĂ*

În ultimii 15 ani harta arheologică a ținuturilor din estul României s-a umplut treptat cu noi puncte care pun într-o lumină nouă evoluția culturilor din eneoliticul final și perioadă de tranziție spre epoca bronzului. Aceste realități noi au făcut deja obiectul mai multor studii care ridică, rezolvă sau numai schițează numeroase probleme. Dacă definirea unor grupe culturale este un bun câștigat, completarea conținutului acestora, periodizarea lor mai nuanțată, legăturile reciproce dintre ele, poziția lor cronologică comportă încă precizări de detaliu și chiar majore. Descoperirea unor noi grupe culturale este de asemenea de așteptat. În aceste condiții nu este de mirare că ipotezele de lucru sînt încă precumpănitoare față de concluzii. Totuși realitățile culturale din regiunile estice ale României sînt astăzi mai bine cunoscute, în literatura de specialitate, decît cele contemporane lor din jumătatea vestică a țării. Pentru această ultimă zonă, ideia succesiunii nemijlocite între culturile eneolitice tîrzii (Gumelnița, Sălcuța, Petrești, Ariușd, Bodrogkeresztúr) și cultura Coțofeni este încă înrădăcinată.

În ultimii ani, conținutul stratului eneolitic de la Băile Herculane, în care ceramica cu toarte aplicate și cea ornamentată în tehnica împunsăturilor succesive (Furchenstich) joacă un rol, important, ne-au reținut în mod deosebit atenția. Acesta, pe de o parte înmănușia numeroase elemente ale culturilor eneolitice clasice, dar se deosebea de fiecare dintre ele luate individual, iar pe de altă parte, reprezenta un fenomen anterior culturii Coțofeni care pănea să rupă legăturile genetice ale acesteia din urmă de culturile eneolitice Gumelnița, Sălcuța, Petrești, Ariușd, Bodrogkeresztúr.

Descoperiri asemănătoare celor de la Băile Herculane am putut constata în alte aproximativ 30 de puncte de pe teritoriul României în ariile culturilor Sălcuța, Bodrogkeresztúr, Petrești, Ariușd, Cucuteni.

* Bibliografie și ilustrații: *Dacia*, N. S., XV, p. 31—169.

În Oltenia, fenomenul pe care-l discutăm este cunoscut sub denumirea de Sălcuța IV și a fost, precum se știe, individualizat de către D. Berciu, la Sălcuța. Astăzi putem enumera 10 puncte cu asemenea descoperiri care se înscriu în limitele podișului getic. Unele sînt așezări în aer liber, altele, cum este cazul la Baia de Fier, în adăposturi naturale.

Din Banat, descoperirile cele mai bogate și caracteristice provin de la Băile Herculane—Peștera Hoților. Nu mai puțin importante sînt materialele din Peștera Românești și mai ales acelea scoase la iveală în urma săpăturilor lui M. Roska, la Pecica—Șanțul Mare.

La Herculane, peste o depunere sterilă se așterne un strat gros de cultură a cărui jumătate inferioară aparține eneoliticului, iar cea superioară culturii Coțofeni. Zece depuneri eneolitice, ocupînd suprafețe variabile, reprezintă locuiri de mai lungă sau mai scurtă durată a unor comunități care trec succesiv prin Peștera Hoților, uneori la intervale apreciable de timp. Primele depuneri se datorează unei comunități Sălcuța III, în care se resimt influențe Tiszapolgár târzii sau Bodrogkeresztúr timpurii. Următoarele depuneri, cu forme ceramice și ornamente caracteristice (străchini, castroane, „oale de lapte“, vase cu jgheab de scurgere, ornamente realizate în tehnica împunsăturilor succesive cu motive meandroide pe un fond scrijelat sau spiraliforme, pictură înainte de ardere sau „crudă“, toarte aplicate) ilustrează o apariție, distanțată în timp de prima locuire din Peștera Hoților — numită de noi etapa Herculane I. Ultimele depuneri, prin caracterele conținutului culturii materiale, definesc două etape ale aceluiași proces. Au fost numite convențional Herculane-eneolitic II și Herculane-eneolitic III.

În comparație cu resturile de tip Sălcuța IV, cele ale etapei Herculane II prezintă multe asemănări dar și multe deosebiri. Ne-am putea, firește, gândi la un specific local dat, în primul caz, de puternicul fond sălcuțean pe care se dezvoltă Sălcuța IV și de mai strînsele contacte cu cultura Bodrogkeresztúr, pe care le reflectă cultura materială a etapei Herculane II.

Nu ne scapă însă din vedere faptul că nu departe de Băile Herculane (cca 70 km pe căi de acces normal) se află așezarea sălcuțeană cu caractere târzii de la Ostrovul Corbului și nu departe de aceasta din urmă avem descoperirile de la Izvorul Bîrzii care se deosebesc de resturile tipice Sălcuța IV de la Sălcuța sau alte așezări de acest tip și sînt asemănătoare, în schimb, celor din etapa II a eneoliticului de la Herculane. Ar rezulta, la nivelul documentării actuale, că etapa Herculane II este mai târzie decît așezările de tip Sălcuța IV cunoscute pînă acum în Oltenia. Viitoarele cercetări vor preciza dacă Sălcuța IV își încheie evoluția mai de timpuriu decît alte fenomene similare sau își continuă încă evoluția și într-o perioadă sincronă etapei Herculane II sub forme încă necunoscute nouă.

Etapa Herculane II reflectă evidente contacte cu una din culturile Cernavoda, atît prin prezența ceramicii cu scoică, cît și prin alte obiecte de inventar. Tehnica de lucru a ceramicii cu amestec de cochilii de scoică pisată în pastă este grosieră, cu porozități aidoma celei din Cernavoda I,

Renie II sau Cernavoda III. Formele, toarta aplicată de pe un vas indică însă o manieră locală. Din păcate, această ceramică, în afară de faptul că atestă contacte evidente cu triburi de tip Cernavoda și orientarea stațiunii de la Herculanee spre Dunăre (chiar scoica nu putea fi adusă decît din regiunea dunăreană), nu ne oferă și alte elemente mai semnificative de sincronizare între Herculanee II și culturile de tip Cernavoda. O comparație de ansamblu între resturile culturii reprezentate de etapa II-a de la Herculanee și resturile culturilor Cernavoda ne arată că acestea nu se referă la cultura Cernavoda I (care în etapele timpurii și mijlocii rămîne contemporană cu etape sălcuțene anterioare fazei Sălcuța IV) și nici la cultura Cernavoda III. Găsim, în schimb, destul de multe similitudini în grupul Oltenița-Renie II (etapă intermediară între culturile Cernavoda I și III). Acestea se referă la forme de vase, motive ornamentale, tipuri de toarte supraînălțate. Prezența culturii Cernavoda III, dintr-o etapă timpurie, în zona Porților de Fier (descoperiri sporadice la Dubova-Cuina Turcului și Gomea) întăresc presupunerea unei anteriorități a etapei Herculanee II în raport cu Cernavoda III. Altfel, apropierea în spațiu dintre descoperiri de tip Herculanee II și Cernavoda III trebuia să se reflecte într-un mod oarecare și în sfera culturii materiale.

Etapa III-a eneolitică de la Herculanee este o continuare a etapei a II-a, din care preia numeroase elemente specifice.

Dispariția bruscă a unor tipuri de vase (a străchinilor cu marginea îndoită, îngroșată, înaltă, toate de tip sălcuțean) sau a unor piese de metal (nu ni se pare întîmplătoare lipsa ațelor cu capăt îndoit din nivelurile etapei III), reducerea semnificativă a ceramicii ornamentate atît de caracteristic în etapa a II-a ni se pare nouă a demonstra că între etapa II și III de la Herculanee este un spațiu de timp (un hiatus), vreme în care peștera n-a fost iarăși locuită. Deși elemente de comparație sînt încă puține, credem că vecinii sudici ai creatorilor etapei Herculanee III erau triburi ale culturii Cernavoda III în formare.

În peștera Românești cercetările întreprinse de M. Moga, Fl. Mogașanu și I. Stratan au dat la iveală bogate resturi de locuire Tiszapolgár, resturi sporadice, dar foarte caracteristice, de tip Herculanee II și o bogată ceramică Coțofeni tîrzie (Furchenstich).

Inventarul arheologic al stratului inferior de la Pecica-Șanțul Mare, separat de acela din epoca bronzului de un steril de nămol aluvionar, cuprinde unelte din silex, obsidian, os, cupru (sule, un pumnal, brățări etc.) și o bogată gamă de forme ceramice cu toarte aplicate. Ornamentarea săracă a vaselor și lipsa tehnicii împunsăturilor succesive este o caracteristică a materialului de la Pecica.

Spre deosebire de Herculanee sau așezările de tip Sălcuța IV, Peștera Românești și Pecica se găsesc într-o zonă cu puternice tradiții de caracter tisoide. Din aceeași regiune avem numeroase descoperiri care documentează locuiri Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr, Coțofeni și Baden, față de care vom încerca să precizăm și poziția cronologică a descoperirilor de la Românești și Pecica. Geografic, Peștera Românești se află într-o zonă

muntoasă, în timp ce Pecica se găsește în cîmpie. O comparație între materialele de la Românești și Pecica ne arată evidente asemănări (forme de vase, toarte aplicate), dar și deosebiri la fel de evidente. Aceste deosebiri le punem pe seama unui decalaj cronologic: în timp ce resturile de la Românești se înscriu în limitele etapei Herculane II, cele de la Pecica își găsesc similitudini în etapa Herculane III. Ar rezulta posibilitatea descoperirii în viitor și în cîmpia joasă a Banatului, a unei etape culturale și cronologice de tip Herculane II și Românești anterioară locuirii din stratul inferior de la Pecica.

Deși observațiile stratigrafice de la Românești nu ne oferă date exacte, este clar că resturile ceramice cu toarte aplicate nu pot fi decît ulterioare locuirii Tiszapolgár și anterioare celei Coțofeni, ambele prezente în aceeași peșteră. În concepția noastră această poziție cronologică este, în același timp, serios distanțată atît de orizontul Tiszapolgár cît și față de cel Coțofeni.

Pentru stabilirea poziției cronologice relative a descoperirilor din stratul inferior de la Pecica, cele mai apropiate materiale, din această regiune, care pot fi luate în discuție, sînt acelea de la Sîmpetru German, localitate aflată pe malul stîng al Mureșului. La Sîmpetru German, Egon Dörner a efectuat unele sondaje și cercetări de suprafață, cu care ocazie, într-unul din puncte („Fintîna Vacilor“), a descoperit morminte Bodrogkeresztúr și resturi de locuire Baden, iar în altul resturi de locuire Bodrogkeresztúr. Tipologic, materialele Bodrogkeresztúr din cele două puncte sînt clar anterioare celor de la Pecica, Românești și Herculane, dar ele constituie un fundament pe care se dezvoltă ulterior cultura sesizată în punctele menționate. Ele reflectă deasemenea unele elemente comune cu Sălcuța IV.

Două vase de la Curtici (mormînt Bodrogkeresztúr), unul ornamentat cu motive meandroide în tehnica Furchenstich, iar altul prin incizii, indică o etapă intermediară între locuirea Bodrogkeresztúr din Banat și aceea de la Pecica apropiată, în schimb, de Herculane II.

Prezența unor materiale de tip Cernavoda III la Nerău și Temeșești ca și așezarea Baden timpurie de la Sîmpetru German indică, pentru vestul Banatului, succesiunea: Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr — etape intermediare de tip Herculane II—Pecica (H. III)—Cernavoda III—Baden.

Un alt punct care a dat descoperiri de tip Herculane II este Peștera Spurcată de la Nandru, dovedind că și această regiune, cale de acces spre interiorul Transilvaniei, a cunoscut o evoluție culturală asemănătoare aceleia de la Românești, Pecica, Herculane. De la Nandru (Peștera Curată și Spurcată) și din împrejurimile Deveii (Pepiniera Ocolului Silvic), provin și numeroase resturi Tiszapolgár clasice. Este o dovadă că această regiune a intrat în aria de manifestare Tiszapolgár și nu Petrești. De la Deva-Ciangăi, O. Floca a publicat un interesant material ceramic, sesizînd just că acesta evoluează spre ceramica Bodrogkeresztúr. La formele prezentate de O. Floca, putem remarca un fragment de ceașcă pe care s-a conservat o toartă suprainălțată. Indiferent de faptul dacă acest vas a avut o toartă

sau două, el iese din cadrul culturii Tiszapolgár și se atribuie mai degrabă culturii Bodrogkeresztúr. Alte toarte indică și ele o perioadă mai evoluată. Prezența acestor tipuri de toarte între resturile de la Deva-Ciangăi s-ar putea datora contactelor nemijlocite cu cultura Sălcuța, dar faptul nu schimbă ci întărește convingerea noastră după care procesul de transformare a culturii Tiszapolgár într-o cultură nouă (Bodrogkeresztúr) nu este posibilă fără masive aporturi de elemente Sălcuța. Ornamentarea ceramicii de la Deva-Ciangăi este și ea semnificativă. Benzile de linii hașurate, asociate sau nu de elemente punctiforme umplute cu alb, au analogii perfecte în motive, de data aceasta pictate, din unele complexe ale culturii Petrești par și ele a reprezenta o transpunere în altă tehnică, a unei motivistici preluate din mediul transilvănean, cu ceramică pictată. Sînt deci suficiente premise pentru posibila descoperire a celor mai vechi complexe de tip Bodrogkeresztúr în interiorul Transilvaniei și nu în cîmpia Tisei.

Un alt important grup de descoperiri de tip Herculane II — III se găsește în aria de răspîndire a culturilor Petrești și Ariușd și provin de la Petrești, Pianul de Jos, peșterile din Cheile Turzii, Cuci, Peștera Almaș de la Merești, Feldioara etc. La Petrești, ceramica cu toarte aplicate apare în nivelurile superioare. La Pianul de Jos, cîteva fragmente ornamentate în tehnica împunsăturilor succesive au fost descoperite între stratul Petrești tîrziu și stratul Coțofeni (deasemenea tîrziu). În unele peșteri din Cheile Turzii (Peștera Binder, cercetări N. Vlăsa), stratul cu toarte aplicate suprapune stratul Petrești și este suprapus de un strat Coțofeni. O relație stratigrafică Petrești-nivel cu toarte aplicate ne relatează N. Vlăsa de la Cuci. La Feldioara, ceramică cu toarte aplicate a apărut la o adîncime care urmează unui strat de cultură Ariușd. În unele dintre aceste descoperiri, în afara toartelor aplicate, este caracteristică ornamentarea în tehnica împunsăturilor succesive și pictura înainte sau după arderea vaselor. În altele, toartele aplicate apar neînsoțite de celelalte elemente. Sînt și cazuri în care ceramica Furchenstich apare izolat.

Poziția cronologică a descoperirilor de tip Herculane în cadrul evoluției culturale din Transilvania este o problemă delicată. Sigur este doar că ele ocupă spațiul de timp dintre culturile Petrești și Ariușd pe de o parte și Coțofeni, pe de altă parte. În aceeași zonă geografică, ce coincide în general cu aria de răspîndire a culturilor Petrești și Ariușd, mai sînt însă o serie de alte descoperiri, deosebite de orizontul cu toarte aplicate și a căror limită inferioară rămîn deasemenea culturile Petrești și Ariușd, iar cea superioară cultura Coțofeni. Este vorba anume de descoperirile de tip Bodrogkeresztúr, de acelea de la Decea Mureșului și de resturi ceramice înrudite cu culturile Cernavoda III și Celei. I. Nestor și E. Zaharia ne semnaleză apoi elemente de tip Cucuteni C în aria culturii Ariușd.

Deși presiunea triburilor Tiszapolgár spre interiorul arcului carpatic ni se pare evidentă (vrem să credem că dorința de a stăpîni zonele de cupru nu joacă un rol minor în cadrul acestui fenomen), documentarea actuală nu ne permite a vorbi de o pătrundere Tiszapolgár clasică în aria

Petrești și Ariușd. Datele existente vorbesc, în schimb, despre o dezvoltare paralelă între cultura Tiszapolgár clasică și etapa finală a culturii Petrești. Sînt grăitoare în acest sens: resturile ceramice Tiszapolgár din așezarea de la Petrești; așa-numitele influențe ale Stichbandkeramik-ei tîrzie (noi credem, în schimb, că este vorba de influența Tiszapolgár), pe care I. Paul crede a le sesiza pe ceramica și mai ales plastica Petrești-tîrzie; faciesul de mixtură dintre Tiszapolgár și Petrești pe care ni-l semnalează N. Vlăsa din așezarea de la Vultureni. O eventuală suprapunere a ariei Petrești, de către triburile etapei finale Tiszapolgár, este însă foarte probabilă.

Descoperirile de tip Bodrogkeresztúr din interiorul arcului carpatic nu sînt prea numeroase. Deși unele forme de vase Bodrogkeresztúr își găsesc similitudini în orizontul cu toate aplicate, este evident totuși că ele formează două orizonturi cronologice deosebite. Același lucru se poate spune și despre resturile din cimitirul de la Decea Mureșului. Deci, o primă problemă ce se ridică este aceea de a preciza care dintre aceste orizonturi culturale urmează imediat după culturile Petrești și Ariușd sau, eventual, după o probabilă etapă Tiszapolgár tîrzie?

În încercarea de a rezolva problema pe care ne-am pus-o, am putea apela bunăoară la observațiile din Ungaria după care orizontul cu toate aplicate este o apariție mai nouă în evoluția culturii Bodrogkeresztúr. Nu avem nici o dovadă în sensul apariției toartelor aplicate sau tipurilor Bodrogkeresztúr simultan în regiunea Tisei și în interiorul arcului carpatic. Am putea deasemenea să ne referim la unele descoperiri de la Traian care au constituit și criteriul pentru sincronismul Cucuteni A-B-Bodrogkeresztúr II — Sălcuța IV. Vasele descoperite la Traian nu sînt însă caracteristice numai pentru cultura Bodrogkeresztúr. În aceste condiții, o discuție mai largă asupra evoluției interne a diferitelor componente ale culturilor eneolitice finale din interiorul Transilvaniei și corelarea lor cu unele manifestări specifice de la est și sud-est de Carpați se impune.

În urma noilor sale descoperiri și a studierii evoluției stilului pictural, colegul I. Paul deosebește în cadrul culturii Petrești trei faze (A, A—B, B) pe care le sincronizează cu cele ale culturii Cucuteni. În Petrești A—B și parțial B au fost găsite și cîteva fragmente ceramice de tip Herpály cu care I. Paul asociază și fragmentele pictate de la Reci, atribuite acolo fazelor Cucuteni A—B și B. Și din această constatare se trage concluzia unei evoluții paralele Cucuteni—Petrești.

În nivelul Petrești A—B de la Pianul de Jos și la partea lui superioară s-au găsit și fragmente ceramice cu analogii în cultura Gumelnița, precum și fragmente ceramice pictate cu grafit. Influențele gumelnițene se fac simțite și în nivelul corespunzător Petrești B și, în general, I. Paul le atribuie Gumelniței A2. În tabelul sincronismelor, I. Paul propune o evoluție paralelă între Petrești A—B și B și Gumelnița A2, Herpály și între Petrești B (Pianul de Jos II b2) și Gumelnița B—Sălcuța III, IV—Tiszapolgár. Urmează, în aceeași schiță, Bodrogkeresztúr timpuriu sincron cu Furchenstichkeramika de tip vechi. Sincronismele pe care I. Paul

le propune între Petrești și Cucuteni întâmpină însă greutăți de netrecut. Menționăm, în primul rînd, impasul cronologic: Petrești A—B și parțial B sincronizate cu Gumelnița A2 paralele în timp cu Cucuteni A—B și B 1. Pe baza importurilor avem însă Petrești A—B și B sincrone cu Gumelnița A2a și Cucuteni A3 cu Gumelnița A2c. Nu se poate apoi rupe paralelismul între Bodrogkeresztúr timpuriu și Cucuteni A—B. Analiza stilistică duce firește la asemănări în aria Cucuteni dar, așa cum ne-am permis să sugerăm verbal colegului I. Paul, ar trebui văzut dacă nu cumva aceste comparații trebuie să fie raportate la evoluția ornamentală Gumelnița—Sălcuța, cărora atît cultura Petrești, cît și Cucuteni le sînt tributare și unde înregistrăm mai de timpuriu modificări însemnate în motivistica ornamentală. Influențele nord-vestice au putut juca și ele un rol însemnat. Alte fapte care se opun unei evoluții paralele între cultura Petrești și fazele Cucuteni A—B și B le vom enumera mai jos.

Documentarea actuală ne indică deci, în mare, un sincronism Gumelnița A2—Petrești—Cucuteni A. În acest fel limita inferioară a orizontului cu toarte aplicate este sigur ulterioară orizontului cronologic Cucuteni A—Gumelnița A2, iar paralelele sale nu pot fi căutate, teoretic, decît în complexe de tip Cucuteni A—B și B (și chiar mai tîrziu) sau în complexe de altă natură, sincrone acestora însă. Să urmărim, mai întii, descoperirile cu ceramică pictată din Transilvania, după pictura caracteristică Petrești și Ariușd. D. Berciu a dat temei să se creadă că în complexele Petrești tîrzii în care toarte aplicate sînt atestate, este documentată și pictura cu grafit. Aceste depuneri tîrzii constituie faza Petrești IV sincronă Sălcuței IV. O analiză atentă asupra ceramicii pictate de la Herculane și peșterile din Cheile Turzii ne arată însă că este vorba în realitate de o pictură cu o materie albă sau de nuanță brună a cărei compoziție are o puternică aciditate, fapt care duce la distrugerea slipului peste care este aplicată. În unele cazuri se întilnește și pictură cu negru dar nu se poate spune cu exactitate dacă ea a fost aplicată înaintea sau după arderea vasului. Analogii pentru această categorie ceramică, în interiorul arcului carpatic, nu avem. Dacă pentru unele forme de vase sau pentru pictura cu negru putem găsi unele explicații genetice în fondul Petrești, acesta din urmă nu poate explica însă nici ceramica neagră sau ceramica pe care se aplică pictura sus-menționată, nici maniera de a picta, proprie complexelor cu toarte aplicate. Între ceramica pictată de tip Petrești și Ariușd pe de o parte și aceea de pe ceramica cu toarte aplicate, este evident un decalaj cronologic.

Descoperirile lui István Kovács de la Tg. Mureș au fost deseori puse sub semnul întrebării, din cauza presupusei inadvertențe cronologice dintre vasul Bodrogkeresztúr din groapa C și ceramica pictată cu alb, pe fondul negru lustruit al vasului, descoperită în același complex. O analiză detaliată a acestor descoperiri am făcut în lucrarea amintită la început și al cărui rezumat îl prezentăm acum. Faptul că pictura cu alb nu este o caracteristică numai pentru Cucuteni A și Ariușd ci și pentru Cucuteni B tîrziu de tip Sărata—Monteoru sau complexele cu toarte aplicate, pe lîngă alte elemente din aceeași groapă C care se pot atribui unui ori-

zont Tiszapolgár tîrziu sau Bodrogkeresztúr, la care se adaugă necunoaşterea formelor complete de manifestare ale complexului Ariuşd, ne determină a crede în contemporaneitatea descoperirilor de la Tg. Mureş. În concepţia noastră, ele reprezintă o etapă evolutivă locală, explicată de unele manifestări Petreşti şi Ariuşd tîrzii şi explicînd alte manifestări ulterioare cum sînt cele din complexe cu toarte aplicate.

Dacă ne referim la descoperirile de la Reci, unde pare a fi vorba numai de o locuire de caracter Bodrogkeresztúr şi nu Tiszapolgár, se poate spune că ceramica pictată de acolo reflectă un contact încă apropiat de fondul Petreşti şi Ariuşd, fapt care nu se constată în cazul ceramicii pictate din complexe cu toarte aplicate. În raport cu cultura Cucuteni, descoperirile de la Reci nu par a depăşi limitele Cucuteni A—B.

Depăşind linia Carpaţilor spre est şi sud-est, o serie de analogii izbitoare ne arată contacte şi deci ne oferă dovezi de sincronizare între complexe cu toarte aplicate din Transilvania şi culturile Cucuteni şi Cernavoda I. Astfel, se poate face o legătură între ceramica neagră-cenuşie, pictată cu alb şi roşu, din aşezarea Cucuteni B final de la Sărata—Monteoru şi cea din Cheile Turzii. O ceramică asemănătoare a apărut şi în aşezarea, deasemenea Cucuteni B tîrzie, de la Tg. Ocna-Podei, precum şi în alte aşezări din zona sudică a ariei culturii Cucuteni. Pictura cu alb, dată înainte de ardere, este mată asemenea celei din Cheile Turzii, cu deosebire că nu are caracterul „acid“ al acesteia din urmă. Nu lipsită de semnificaţie ne pare şi prezenţa, la Sărata—Monteoru şi în Cheile Turzii, a ceramicii cu motive în relief sau adîncite. Această categorie o regăsim în aşezarea Cernavoda I de la Rîmnicelu (caracterizată prin multă ceramică pictată de tip Cucuteni B, săpături N. Harţuche). La Rîmnicelu apar şi alte elemente (toarte în benzi late) surprinzător de asemănătoare celor din Cheile Turzii.

Analogii apropiate pentru ceramica pictată din Cheile Turzii şi Herculane ne oferă un vas descoperit într-o locuinţă aparţinînd culturii Cernavoda I tîrzie, din aşezarea de la Ulmeni-Tăuşanca. Ceramica din locuinţa menţionată ne oferă şi alte multe analogii semnificative. Ori, aşezarea Cernavoda I de la Ulmeni, după conţinutul culturii materiale (ceramică şnurată, căniţe sau ceşti cu o toartă), este contemporană cu cele Cucuteni B tîrzii de la Sărata—Monteoru şi Tg. Ocna—Podei.

Am enumerat o serie de analogii, la care se mai pot adăuga şi altele (toarte cu butoni, uneori cilindrici, străchini cu marginea lăţită şi teşită oblic), pentru a scoate în evidenţă existenţa unor contacte între complexe eneolitice finale din Transilvania şi cele de la est şi sud-estul Carpaţilor. Aceste contacte se manifestă încă pregnant într-o etapă Cucuteni B foarte tîrzie. De aici rezultă şi un sincronism între descoperiri de tip Bodrogkeresztúr şi Cucuteni A—B pe de o parte, şi un altul între complexe de tip Cheile Turzii şi Cucuteni B, pe de altă parte.

Cimitirul de la Decea Mureşului a fost deseori menţionat sau discutat în literatura de specialitate. În cazul de faţă ne interesează, în pri-

mul rînd, poziția lui cronologică în eneoliticul din Transilvania. Caracterul estic al celor îngropați la Decea Mureșului este susținut de analogiile cu Mariupol. Prezența unor fragmente ceramice de tip Cucuteni C în aria Ariușd întărește și ea convingerea că și Transilvania a fost afectată de mișcările tribale ale stepelor nord-pontice. Cînd anume, în ce perioadă a avut loc această pătrundere a elementelor de stepă pe teritoriul Transilvaniei? I. Nestor și E. Zaharia ne semnalează elemente de tip C din aria Ariușd contemporane celor din Cucuteni B. Raportul între Mariupol și Usatovo, pe de o parte și Decea Mureșului și Mariupol, pe de altă parte, indică o perioadă anterioară orizontului Usatovo din România (cultura Foltești I), pentru pătrunderea elementelor estice în Transilvania. Dacă ne referim strict la cea mai mare parte a inventarului funerar al mormintelor de la Decea Mureșului, observăm că el prezintă caractere locale și numai acestea îi pot da o încadrare cronologică în mediul eneolitic local. Acest inventar se exclude cu cel de tip Petrești sau cu cel din complexe cu toarte aplicate. Ceramica își găsește cele mai bune analogii în olăria Tiszapolgár. Este suficient, în acest sens, să comparăm vasele de la Decea Mureșului cu cele de tip Tiszapolgár de la Românești. Vasele de la Decea Mureșului nu sînt importuri Tiszapolgár, ci creație proprie a grupului înhumat care a preluat forme și motive ornamentale Tiszapolgár și nu Bodrogkeresztúr. Pe acest considerent, cimitirul de la Decea Mureșului este o apariție mai veche pe teritoriul Transilvaniei decît formarea tipurilor specifice „culturii Bodrogkeresztúr“.

Grupul de la Decea Mureșului are apoi unele analogii în cimitirul de la Brăilița. Noi credem deci că grupul Decea Mureșului se înscrie, din punct de vedere cronologic, într-o perioadă corespunzătoare fazei Cucuteni A—B de început cînd mai persistau încă elemente aparținînd culturii Tiszapolgár. Dacă momentul îngropării morților de la Decea Mureșului ar fi corespuns în timp culturilor Petrești, Bodrogkeresztúr, Coțofeni au etapei cu toarte aplicate, era normal ca pe ceramica din inventarul lor funerar să se fi imprimat astfel de caractere și nu cele de tip Tiszapolgár. Penuria de elemente ariușdene de tip Cucuteni A—B și B, faptul că datele actuale nu permit totuși prelungirea culturii Petrești și pe durata fazei Cucuteni A—B, s-ar putea datora rolului jucat de elementele estice pe de o parte și presiunii de caracter tisoid pe de alta în oprirea evoluției culturilor cu ceramică pictată din Transilvania. S-ar putea desigur obiecta că topoarele cu brațe în cruce (prezente de altfel și la Decea Mureșului) sînt documentate în descoperirile de tip Bodrogkeresztúr și nu Tiszapolgár. Viitoarele descoperiri ne pot oferi însă corectări. Prezența acestora în complexe Cucuteni A—B și B, prelungirea foarte probabilă a culturii Tiszapolgár și în perioada de început a fazei Cucuteni A—B, faptul că Transilvania are cele mai mari șanse să fie declarată patria de origine și producție a acestor piese, nu se opun atribuirii lor și unei etape tîrzii Tiszapolgár.

În concluzie, noi vedem următoarea succesiune cronologică a evoluției culturale din interiorul arcului carpatic: a. Petrești—Ariușd—

Tiszapolgár; b. Tiszapolgár tîrzie — Decea Mureşului; c. Bodrogkeresztúr; d. Orizontul cu toarte aplicate; e. un orizont înrudit cu Cernavoda III — Celei; f. Coţofeni.

*

Înceind prezentarea descoperirilor de pe teritoriul României similare celor de la Herculane, credem că putem face cîteva constatări de ordin mai general şi anume:

1. — Descoperirile de tip Herculane cuprind întinse zone geografice ale României şi se înscriu în arii culturale deosebite;

2. — Cu toate lacunele documentare, rezultă în chip limpede că în toate complexele mai sus menţionate, sînt întîlnite numeroase elemente comune, dar şi unele deosebitoare, care creează specificul regional. Elementele deosebitoare nu sînt însă atît de numeroase încît să permită a vorbi de grupe culturale deosebite în care circulă doar o serie de bunuri comune. A vorbi de o cultură unitară, ni se pare deasemenea a nu fi conform cu realitatea. Este însă evident un proces de unificare, de uniformizare culturală, pe mari spaţii geografice. Vechile graniţe culturale dispar fără ca altele să le ia locul.

3. — Procesul de unificare culturală cuprinde exclusiv culturile eneolitice locale: Sălcuţa, Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr, Petreşti, Ariuşd şi probabil Gumelniţa. Cultura Cucuteni rămîne în afara lui deşi manifestă interes faţă de aceste modificări. Este probabil că stăpînirea asupra zonelor cuprifere şi producţia uneltelor de cupru a jucat un rol important în cadrul acestui proces.

4. — Începutul dispariţiei graniţelor tradiţionale pare a coincide cu etapa corespunzătoare fazei Cucuteni A—B, manifestîndu-se concret prin prezenţa, în interiorul arcului carpatic, a unor probabile elemente Tiszapolgár tîrzii, a elementelor estice, a celor Bodrogkeresztúr şi Sălcuţa.

5. — Procesul de unificare a culturilor eneolitice locale mai sus menţionate pare a fi de lungă durată, descoperirile cu toarte aplicate din afara ariei Sălcuţa constituind probabil un moment tîrziu, aproape final al acestei unificări. Cultura Bodrogkeresztúr din Transilvania reprezintă o etapă a acestui proces de unificare şi, credem noi, un rezultat al întrepătrunderilor culturilor eneolitice amintite de noi anterior.

6. — Sincronismul dintre desfăşurarea procesului de unificare al culturilor eneolitice locale precum şi prezenţa elementelor estice la est şi sud-est de Carpaţi ne oferă o relaţie de cauză-efect. Într-adevăr, dacă cultura Cucuteni rezistă, nu fără a suferi modificări, presiunii triburilor estice, grupele gumelniţene din sudul Moldovei, Dobrogea şi estul Munteniei sînt dislocate, împinse spre vest, iar locul lor este luat de către triburile culturii Cernavoda I care şi taie legăturile tradiţionale dintre nordul şi sudul Dunării în sectorul dobrogean şi muntean. Ca o contrapondere la presiunea estică, unificarea treptată a culturilor eneolitice lo-

cale ni se pare firească. Faptul că o importantă grupare tribală de tip Gumelnița—Sălcuța a ajuns pe valea Moravei și chiar mai departe spre sud a permis menținerea unui culoar de legătură ferm cu lumea sudică și a ușurat totodată transmiterea bunurilor culturale sudice spre nord. Trecute prin filiera Gumelnița—Sălcuța—Bubanj, aceste bunuri, indiferent dacă le întâlnim în interiorul arcului carpatic sau în zona Dunării de mijloc, au o nuanță gumelnițeano-sălcuțeană.

7. — Originea acestui mare complex eneolitic final este locală. Gama de forme, motivele ornamentale sînt derivatele fondului eneolitic local. Fiecare dintre culturile eneolitice a contribuit cu un număr de elemente culturale care au devenit bunuri comune. Firește, bunurile comune nu păstrează adoma forma particulară, inițială (am putea cita în acest sens oalele de lapte, forme sălcuțene, răspindite apoi pe o mare arie geografică). Ele poartă de fiecare dată amprenta mediului local, care nu le aduce modificări radicale. Specificul regional este dat mai mult de frecvența mai mare a unor elemente în raport cu altele. Este interesant de subliniat că această frecvență stă în raport direct proporțional cu realitatea culturală anterioară. În complexe de tip Sălcuța IV de exemplu, gama de străchini cu marginea îndoită, îngroșată sau înaltă, este mult mai mare în raport cu tipurile evazate. În schimb, în complexe aflate în fosta arie Petrești, situația se inversează. Unele forme sînt specifice numai anumitor zone, dar rolul jucat de ele în ansamblul bunurilor culturale comune este minor. O serie de elemente se datorează noilor contacte cu lumea sudică. În această categorie intră și toartele aplicate, ca un reflex al artei metalului. Alte elemente reflectă contacte cu regiunile central-europene. Exemplificăm în acest sens tehnica Furchenstich. De observat însă, că motivistica realizată în această tehnică este pur locală, nu are absolut nici o legătură cu motivistica similară din Europa Centrală (Retz, Cajary etc.). Este greu firește a prezenta acum, în detaliu, modul cum s-a petrecut această transformare a culturilor cu ceramică pictată care, în forma ei tradițională (Petrești, Ariușd, Sălcuța), dispăre. După datele existente, dispariția picturii de tip Petrești și Ariușd se petrece într-o vreme care nu depășește prea mult începutul fazei Cucuteni A—B. Pictura cu grafit din aria Gumelnița—Sălcuța este și ea documentată pînă aproximativ în aceeași vreme. Este vremea în care marile așezări ariușdene și Petrești ca și cele gumelnițene din zonele mai sus amintite își încetează evoluția. Perioada următoare este marcată de instabilitate și aceasta nu stimulează menținerea formelor tradiționale în aceleași tipare, cu alit mai mult cu cit se produce, după cum am văzut, un amestec fortuit de elemente etno-culturale. Se produc o serie de modificări care generează forme transformate, dar nu sesizăm rupturi între ceea ce a fost și ceea ce a rezultat. Ideea de pictură, spre exemplu, se menține înrădăcinată mult timp, chiar dacă mijloacele de realizare sînt substanțial diferite. La început, așa cum este cazul la Reci, ceramica pictată păstrează încă tehnica tradițională din Transilvania: pictura cu negru pe fond roșu sau alb. Mai tîrziu, pictura se menține sub forma întilnită în Cheile Turzii

sau la Herculane. Pictura după ardere cu alb, uneori pe fond roșu, reflectă și ea o continuitate a ideii de pictură. Granița între așa numita ceramică incrustată și cea pictată cu alb, după ardere, nu ni se pare a fi strict delimitată în complexele finale de care ne ocupăm. În realitate, registrele ornamentale, pregătite inițial prin incizii sau impresiuni, sînt acoperite complet apoi cu o pastă albă. În acest caz inciziile sau impresiunile au mai mult rolul de a fixa pasta care acoperă deopotrivă atît inciziile cît și spațiile dintre ele. Este un procedeu mai vechi și frecvent în culturile Gumelnița—Sălcuța, în care s-ar putea a nu prevala ideea incrustației în sine, ci aceea a picturii crude pentru care se folosesc mijloace adecvate de fixare pe pereții vasului. Ori aceste procedee tehnice se continuă apoi și în cultura Coțofeni, alături de pictura crudă propriu zisă. Faptul că procedeu tehnice este combinat cu o motivistică meandroidă și spiraliformă, cu rădăcini atît de adînci în ceramica pictată eneolitică, ne întărește convingerea că ideea de pictură în cadrul etapei posteroare ceramice pictate de tip Petrești, Ariușd, Sălcuța era încă puternică. Pe de altă parte, faptul explică în bună măsură originea motivisticii culturii Bodrogkeresztúr. Avem toate motivele să credem, că procesul de transformare al culturii Tiszapolgár într-o cultură nouă a început în interiorul arcului carpatic unde el reprezintă, în acelaș timp și o etapă din evoluția eneoliticului final ilustrat de descoperirile pe care noi le-am prezentat mai sus.

*

Locul descoperirilor eneolitice finale din România de vest (Sălcuța IV — Herculane II, III — Pecica, stratul inferior — Cheile Turzii) în evoluția culturală a bazinului carpatic.

O comparație mecanică, luînd de bază numai anumite criterii cum ar fi toartele aplicate spre exemplu, ne-ar ușura mult sarcina pe care ne-o asumăm. Am văzut însă că în evoluția eneoliticului din anumite regiuni ale României se pot diferenția încă de pe acum mai multe etape (Sălcuța IV — etapa cea mai veche, Herculane II etapa mijlocie, Herculane III — Pecica, stratul inferior — etapa finală) în care toartele aplicate sînt un element însoțitor. Apoi nu sîntem de loc convinși că viitoarele cercetări nu vor scoate la iveală alte aspecte noi și nu vor modifica, poate substanțial, schemele care par acum a se contura. Deci simpla referire la complexele din Ungaria, spre exemplu, socotite — prin prezența toartelor aplicate — a reprezenta o singură etapă cronologică, nu este de fei satisfăcătoare. Nu intenționăm să intrăm aici în detalii asupra epocii cuprului din Ungaria sau asupra evoluțiilor sincrone din Jugoslavia, Slovacia sau Austria.

Descoperiri similare celor de pe teritoriul României se găsesc și în Ungaria și asupra acestora noi ne-am oprit pe larg în lucrarea citată. Le amintim aici pe scurt. În urma săpăturilor de la Tiszapolgár — Basatanya,

I. Bognár Kutzián a reluat discuția asupra unor descoperiri mai vechi din estul Ungariei ajungând la concluzia că, în etapa tîrzie a culturii Bodrogkeresztúr, are loc, pe teritoriul ungar, un proces de dezintegrare culturală în urma căruia apare în regiunea Tisei grupa Hunyadi-halom, iar în Transdanubia grupul Balaton. În cazul grupului Hunyadi-halom, elementele Sălcuța IV ar juca un rol esențial (Bognár Kutzián vorbește chiar de așezări independente de tip Sălcuța IV), acestea ajutînd, prin influențele exercitate, la periodizarea culturii Bodrogkeresztúr în 2 faze: A și B. Începutul fazei B ar fi marcat, după aceiași autoare, de apariția elementelor Sălcuța IV și ale culturii Lasinja în care Bognár Kutzián este înclinată să introducă și grupul Balaton. Așezările independente de tip Sălcuța IV (respectiv Hunyadi-halom) din regiunea Tisei ar data într-o perioadă de declin a culturii Bodrogkeresztúr. Cît privește așezările Sălcuța IV, autoarea citată le consideră la fel de dubioase ca și conținutul acestei faze care ar fi diferit de Sălcuța III.

Faptele documentare nu susțin însă concluziile cercetătoarei maghiare. Pentru I. Bognár Kutzián toarte aplicate reprezintă o fosilă directoare în sens cronologic, constituind un element ce caracterizează un centru, din care se difuzează în arii culturale deosebite. Documentarea arheologică din România ne arată însă că acestea nu pot constitui un criteriu cronologic strict deoarece au o lungă perioadă de evoluție. Apoi I. Bognár Kutzián trage o linie despărțitoare tranșantă, deși subliniază elementele comune, între descoperirile de tip Bodrogkeresztúr fie ele și tîrzii și cele de tip Hunyadi-halom. Posibilitatea ca descoperirile de tip Hunyadi-halom să reprezinte în realitate o etapă evolutivă care să nu excludă ci dimpotrivă să includă și cultura Bodrogkeresztúr, nu a reținut atenția autoarei citate. Faptul se datorează lipsei unor cercetări sistematice în așezările Bodrogkeresztúr care ar scoate mai clar în evidență evoluția și conținutul acestei culturi. Cimitirele nu pot da firește toate elementele necesare în acest scop și se ajunge la situații cînd, în fața unui material dintr-o așezare, se pune problema dacă el poate sau nu poate fi atribuit acestei culturi. Un exemplu tipic îl reprezintă așezarea de la Tarnabod din partea de nord a Ungariei pe care N. Kalicz, după ce-i atașează și alte așezări din regiunea de nord a Ungariei, tinde s-o lege mai degrabă de grupul Ludanice decît de Bodrogkeresztúr. Se întîmplă însă că astfel de resturi întîlnim și în sud-estul Ungariei (în așezarea Hodmezövásárhely-Szakálhát) și chiar în Banat și acestea din urmă nu mai pot fi, firește, legate de grupul Ludanice. De altfel motivistica ornamentală a grupului Ludanice este total deosebită de aceea din așezările menționate.

Există apoi unele descoperiri cum sînt cele din cimitirul de la Kun-szentmárton-Pusztai-vánháza sau Curtici unde apar o serie de forme și ornamente, inclusiv ceramica Furchenstich, asemenea celor din complexe de tip Herculane II. Nefiînd însoțite de toarte pastilate, aceste descoperiri sînt excluse însă din grupul Hunyadi-halom și se atribuie grupului Bodrogkeresztúr. Problema care se pune, în cazul de față, este aceea dacă e inadmisibil un sincronism între complexe care nu conțin toarte pasti-

late cu complexe care conțin asemenea toarte, situate însă în regiuni diferite.

Unele morminte, cele târzii, din cimitirul de la Tiszapolgár—Basatanya conținând și vase cu toarte aplicate se atribuie unui orizont sincron cu Hunyadi-halom. Aceste descoperiri însă, împreună cu altele de același tip (în special Paszab—Zádó), își găsesc analogii în etapele Herculane II, în timp ce acelea de la Hunyadi-halom au multe elemente comune cu Pecica și Herculane III. Ele reprezintă deci o etapă și mai târzie în raport cu mormintele cele mai târzii de la Tiszapolgár—Basatanya. Rezultă existența unor orizonturi cronologice diferite în evoluția culturii Bodrogkeresztúr care în inventarul mormintelor apare mai puțin evidentă.

Nu trebuie apoi trecut cu vederea faptul că numeroase forme și ornamente sînt identice în așa numita cultură Bodrogkeresztúr și în grupul Hunyadi-halom. În concluzie, nouă ni se pare că așa numita grupă Hunyadi este o etapă a unui proces evolutiv în cadrul căruia cultura Bodrogkeresztúr din regiunea Tisei reprezintă un moment inițial. Evoluția în continuare, în Ungaria de est, merge pe linia Cernavoda III — Boleráz — Baden.

Slovacia de est are o situație asemănătoare zonei Tisa și interiorul arcului carpatic; de aceea și rezultatele sînt în mare parte similare. După o perioadă de tip Tiszapolgár urmează evoluția culturii Bodrogkeresztúr pe care S. Šiška o subdivide în trei etape. Prin motivistica ornamentală, faza II ilustrată prin descoperirile de la Streda nad Bodrogom își găsește analogii în materialele etapei Herculane II. Această fază ar corespunde, după S. Šiška, etapei târzii a grupei Ludanice și fazei mai vechi a ceramicii cu împunsături succesive de tip Retz. Fazei Bodrogkeresztúr III îi corespunde grupa Lažňany în care mormintele de incinerare predomină. În această grupă apar și toartele aplicate, alături de o serie de forme specifice printre care oalele cu două toarte, ușor supraînălțate și vasul cu patru muchii și patru lobi. Parțial, grupa Lažňany este paralelizat cu tipul Boleráz și faza mai nouă a Furchenstichkeramik-ei de tip Retz. Tipologic vorbind, ceramica grupei Lažňany își găsește asemănări în etapele Herculane III — Pecica, stratul inferior — Hunyadi-halom care, în concepția noastră, ocupă o poziție cronologică ulterioară descoperirilor de tip Bodrogkeresztúr din cimitirul de la Tiszapolgár—Basatanya. Nu există însă nici o dovadă că aceste grupe nu au evoluat timp mai îndelungat. Tot atât de adevărat este că în același ținut cu descoperirile de la Herculane, Pecica sau Hunyadi-halom, există descoperiri de tip Cernavoda III—Boleráz care nu pot fi contemporane cu complexe amintite mai sus.

În cîmpia din vestul Slovaciei, este răspîndită grupa Ludanice, născută pe un fond Lengyel, cu un adaus puternic de elemente sudice. Prin intermediul culturii Bodrogkeresztúr, inventarul ei își găsește analogii în complexe eneolitice finale de pe teritoriul României, dar aceste analogii par a se referi, în special, la etape anterioare orizontului cu toarte aplicate. Aceasta nu schimbă însă cu nimic orientarea grupei spre regiunile sud-estice.

Correspondentul vestic, transdanubian, al descoperirilor din estul Ungariei, este grupa Balaton, recent prezentată de N. Kalicz. Cercetătorul maghiar deosebește, în evoluția acestui grup, trei tipuri. Primul dintre ele, în care elementele mediteraneene ar fi preponderente, este sincronizat cu grupa Ludanice, faza cea mai veche a grupei Bodrogkeresztúr și cultura Lasinja. Tipurile 2 și 3 suferă puternice influențe ale elementelor alpine (Furhenstich). Acestea sînt sincronizate cu etapa mai nouă a grupei Bodrogkeresztúr. De altfel, înmulțirea descoperirilor de tip Cernavoda III — Boleráz din Ungaria tinde să demonstreze existența unui orizont independent de acest tip care precede, la Dunărea de mijloc, cultura Baden.

Și mai spre vest, cu și mai puternice influențe alpine (fără a lipsi cele sudice) se găsește aria culturii Lasinja, căreia I. Bognár-Kutzián îi atribuie și grupa Balaton. Ca și în cazul grupei Balaton, peste un puternic fond Lengyel s-au altoit numeroase elemente noi.

Un interesant grup de descoperiri, cu materiale puține dar foarte caracteristice, se concentrează în zona Dunării de pe teritoriul Jugoslaviei. La descoperirile citate de I. Bognár-Kutzián, adăugăm un vas patrulatier cu patru picioare și patru lobi prevăzut cu toarte aplicate de la Belgrad-Rospi Cuprija, un vas asemănător și un „Milchtopf“ de la Višesava—Jovin Breg. Vasele cu patru muchii și lobi sînt foarte frecvente în descoperirile cu toarte aplicate din România. În aceeași formă le reîntîlnim însă și în descoperiri de tip Bodrogkeresztúr mai vechi. Nu cunoaștem contextul cultural în care apar astfel de descoperiri din amintita regiune a Jugoslaviei. Cu toate acestea, sîntem convinși că el nu putea să fie diferit de cel din România sau Ungaria de est.

Ceramica Furhenstich și complexul eneolitic final. A. Točík are marele merit de a fi precizat poziția cronologică relativă a ceramicii Furhenstich — în cadrul eneoliticului vest-slovac. El a subliniat caracterul independent al acestei grupe în raport cu aparițiile din etapa tîrzie a culturii Coțofeni, arătînd că descoperirile cu Furhenstichkeramika de tip vechi se înscriu între limita superioară a culturii Ludanice și respectiv inferioară a grupului Boleráz. I. Bognár-Kutzián crede că ceramica Furhenstich de tip vechi din vestul Slovaciei (ale cărei legături cu cultura Lasinja le subliniază în mod deosebit) este răspunzătoare de sfîrșitul vieții independente a grupei Ludanice,

În grupul Balaton, ceramica Furhenstich însoțește tipurile 2 și 3 și pe acest criteriu acestea din urmă sînt sincronizate cu tipul Retz și Furhenstichkeramika vest-slovacă. Cît privește cultura Lasinja ea a fost paralelizată, pe baza descoperirii unei căni de tip Lasinja în cimitirul Bodrogkeresztúr de la Szentés-Kistöke, cu cultura Bodrogkeresztúr. În evoluția culturii Lasinja însă, N. Kalicz presupune oel puțin două niveluri cronologice; de aceea el sincronizează cultura Lasinja atît cu tipul Balaton I cît și cu tipurile 2—3 și deci și cu ambele faze ale culturii Bodrogkeresztúr. Confirmînd observațiile din Slovacia, István Torma a des-

coperit resturi ale ceramicii Furchenstich sub nivelul stratigrafic al grupului Boleráz, din Ungaria.

În cîmpia Tisei, ceramica Furchenstich apare atît în complexele cu toarte aplicate, cît și în complexele Bodrogkeresztúr care nu conțin astfel de toarte. Avem în vedere situațiile de la Pusztaistvánháza, Szérencs, la care mai putem adăuga pe cele de la Streda nad Bodrogom și Curtici. În România, cele mai numeroase descoperiri de tip Sălcuța IV nu au ceramică ornamentată în tehnica Furschenstich. Faptul s-ar putea explica fie printr-o diferență cronologică, fie prin împrejurarea că această specie ceramică nu se putea întinde decît pe zone limitate. Și în Transilvania avem situații în care Furchenstichkeramika apare neasociată cu toartele aplicate (este cazul descoperirilor de la Pianul de Jos, sau a oalei de lapte de caracter Bodrogkeresztúr de la Unirea, ornamentată pe corp cu 2 linii paralele în zig-zag realizate în tehnica Furchenstich). De cele mai multe ori asocierea este însă evidentă (Herculane, Cheile Turzii, Românești, Merești). În alte cîteva cazuri toartele aplicate nu sînt asociate cu tehnica Furchenstich (Cuci, Petrești „Dîmbul Colibii“ II, Pecica-stratul inferior), situație care se repetă la Hunyadi-halom. Teoretic vorbind, ar rezulta că a existat un moment în care ceramica Furchenstich a precedat, în anumite zone (Ungaria, Transilvania), apariția toartelor aplicate. Acest moment coincide probabil cu descoperirile Sălcuța IV din Oltenia. Într-o etapă ulterioară a avut loc împrăștierea toartelor aplicate pe mari întinderi geografice, acestea asociindu-se, în aceleași complexe, cu Furchenstichkeramika. Și în această perioadă însă ariile celor două elemente culturale nu se suprapun decît parțial. Într-o etapă și mai nouă tehnica Furchenstich, folosită la o bogată ornamentare a vaselor, intră în declin sau dispare treptat, în timp ce răspîndirea toartelor aplicate continuă. Acest moment coincide, după părerea noastră, cu descoperirile ilustrate de Herculane III — Pecica — Hunyadi halom — Lažňany. Ultimele supraviețuiri ale ceramicii Furchenstich de tip vechi se surprind în grupul Boleráz. După aceea, în România urmează o etapă a culturii Coțofeni în care ceramica Furchenstich e cvasi-general absentă. Va reappare într-o etapă mult mai tardivă, dar aceasta este o altă problemă.

O problemă asupra căreia ne-am oprit pe larg în studiul menționat la începutul articolului, se referă la grupul Bujanj-Hum. Pe bună dreptate D. Berciu a atras încă mai demult atenția asupra unor inadvertențe cronologice. În esență nu poate fi acceptat un sincronism între etape de locuire care au încă un caracter sălcuțean și grupul Baden-Kostolac sau Coțofeni.

CONCLUZII

La capătul unei perioade îndelungate de cercetare în comun, a colegului Sebastian Morintz și a autorului acestor rînduri, am prezentat mai multe studii asupra eneoliticului final și perioadei de tranziție spre epoca bronzului, în zona Dunării de Jos. De data aceasta am schițat o serie de

aspecte pe care le ridică eneoliticul din regiunile vestice ale României. Din prezentarea amplă a faptelor documentare, pe care însă cititorul le poate urmări în articolul pe care-l rezumăm, reiese un sincronism în evoluția culturală a regiunii arcului carpatic și regiunile carpato-danubiene, care ne dau posibilitatea de a lega fenomenele de la Dunărea de Jos cu cele din vestul României.

Dacă cel puțin de la începutul neoliticului, sensul mișcării etno-culturale pentru regiunile Dunării de Jos, față de cele nord-pontice, a fost în mod constant orientat de la sud-vest către est și nord-est, pentru prima dată, la începutul eneoliticului final înregistrăm o mișcare etno-culturală de proporții în sens invers. Începutul acestui fenomen, slab sesizat încă din Cucuteni A — cum par a o dovedi unele observații de la Zanul Berești — este clar conturat prin apariția frecventă în cultura Cucuteni a ceramicii de tip C, odată cu faza A—B a acesteia. Avem toate motivele să credem că apariția culturii Cernavoda I la Dunărea de Jos este simultană cu fenomenul C din Moldova. Dacă pătrunderea unor elemente străine în aria culturii Cucuteni a produs unele mutații fără importanță majoră, în cazul altor regiuni principalul rezultat este dislocarea comunităților gumelnițene din Moldova de Sud și desigur și din ținutul dintre Prut și Nistrul inferior, Dobrogea și Muntenia estică. Procesul de dislocare va continua treptat de-a lungul Dunării, spre vest. Apariția unor fragmente ceramice de tip C în aria Ariușd, cimitirul de la Decea Mușului par a demonstra că nici interiorul arcului carpatic nu a rămas neafectat de primul val al pătrunderii triburilor estice.

Zonele de podiș ale Moldovei centrale și de nord, în contrast cu zona întinsă de cîmpie din sud, au jucat probabil un rol important în sistemul de apărare cucutenian; dar formele de relief nu pot să explice singure prăbușirea unei mari părți a ariei gumelnițene. Cauza pare a consta în modul de organizare socială diferit al comunităților gumelnițene, în comparație cu cele de tip Cucuteni. Așezările Cucuteni ocupă de fiecare dată mari suprafețe de teren, pe care se află numeroase resturi de locuințe, de mari dimensiuni, cu multe încăperi, pentru mai multe familii. Numărul de locuitori ai unei așezări cucuteniene este relativ ridicat. În contrast, așezările gumelnițene sub formă de tell ocupă o suprafață din ce în ce mai mică, iar numărul locuințelor (de data aceasta sigur individuale) este surprinzător de mic. Sînt tell-uri din etapele târzii sau chiar A2 în care nu puteau să încapă mai mult de 5—6 locuințe individuale sau chiar mai puține. Este evident că, în cazul așezărilor cucuteniene putem vorbi de sute de locuitori, iar în cazul celor gumelnițene (de la începutul fazei târzii) de un număr infinit mai mic. Atinseseră comunitățile gumelnițene stadiul de dezintegrare a comunităților gentilice, în grupe de mari familii matriarhale? Probabil că da. Treapta lor de evoluție economică și socială era superioară celei cucuteniene dar vitalitatea și posibilitatea lor de apărare în fața unei invazii străine era cu mult mai mică. Probabil că modul de organizare și alte elemente nu erau prea diferite la purtătorii ceramicii C și ai culturii Cucuteni. Credem că din aceleași considerente, dese schimburi culturale între Cernavoda I și Cucuteni

s-au făcut cu mai multă ușurință (sînt așezări cucuteniene: Monteoru, Tg. Ocna-Podei, Lichitișeni în care ceramica de tip Cernavoda I este foarte frecvent întilnită, sau invers, așezări de tip Cernavoda I, în care ceramica Cucuteni este bogat reprezentată, ex. Rimnicelu). Conviețuirea elementelor de stepă sau silvostepă cu cele Cucuteni-Tripolie a constituit desigur un factor decisiv pentru formarea, în zonele periferice, a grupelor Gorodsk și Usatovo. Într-o etapă tîrzie a evoluției lor, acestea din urmă au fost antrenate în mișcarea lor spre vest și sud-vest. Nu același lucru se poate însă spune despre raportul dintre reprezentanții stepelor și cultura Gumelnița. Cei care au aparținut acestui tip de cultură refuză o perioadă destul de îndelungată elementele culturale aparținînd intrușilor, care, în schimb, sînt foarte receptivi.

Care sînt urmările apariției triburilor nord-pontice la Dunărea de Jos?

1. În primul rînd au loc mutații etnice importante.

2. Dislocarea unui mare număr de comunități gumelnițene și împingerea lor spre vest. Este imposibil să nu legăm de acest fenomen înmulțirea tell-urilor gumelnițene în zonele de podiș și împădurite ale Munteniei. Tot atît de firesc este să legăm apariția grupei Bubanj pe valea Moravei și chiar în ținuturile mai sudice de presiunea la care au fost expuse triburile gumelnițene din zonele estice. Apoi, apariția bruscă a unor elemente sălcuțene, în complexe culturale de la Dunărea de Mijloc și Europa centrală, să nu fie oare de pus în legătură cu aceleași fenomene istorice? Penuria de elemente ariuşdene și Petrești, de vreme Cucuteni A—B și B, să nu aibă oare nici o legătură cu ceea ce se întîmplă la est și sud-est de Carpați?

3. Întreruperea legăturilor între cultura Gumelnița sud-dunăreană (sau poate sud-balcanică) și cea din regiunile mai nordice ale Munteniei. În mod inevitabil s-au rupt legăturile cu lumea sudică de-a lungul Dunării muntene și dobrogene. În acest sector legătura între sud și nord trece prin aria culturii Cernavoda I, nu tot atît de capabilă pentru a prelua bunurile sudice cum s-a dovedit a fi cultura Gumelnița. Legăturile dintre regiunile nord-dunărene și arcul carpatic cu cele sudice se fac acum prin intermediul culturii Sălcuța—Bubanj și eventual Sălcuța—Krivodol—Karanovo VI, deci prin culoarele naturale înguste ale regiunilor de podiș și cele muntoase din vest.

4. După un prim șoc, contraacțiunea triburilor locale elimină încercarea de dominare a elementelor estice din interiorul arcului carpatic, prin înaintarea triburilor Tiszapolgár tîrzii în aria Petrești și Ariuşd. Elementele Sălcuța—Gumelnița își fac și ele apariția în Transilvania. Vechile granițe dintre culturile eneolitice locale dispar, fapt impus din motive de forță majoră dar și prin înrudirea precum și modul de organizare socială asemănătoare. Începe deci un îndelungat proces de unificare culturală axat pe zonele cuprifere transilvănene și pe culoarul de preluare și filtrare a bunurilor culturale sudice al grupării Bubanj—Sălcuța.

În acest îndelungat proces avem mai multe etape. Cele mai vechi păstrează încă specificuri regionale determinate de fondul pe care s-au

altoi bunurile culturale comune și de aceea ele ne apar ca fiind caracterizate prin grupe sau culturi independente ca de ex.: Bodrogkeresztúr, Sălcuța tîrzie (ante IV), Ludanice etc. Noi credem însă că aceste grupe „independente“ sînt în realitate etape ale complexului amintit. Formarea grupei Bodrogkeresztúr spre ex. nu reprezintă, după părerea noastră, o individualizare a eneoliticului din regiunea Tisei, ci o expresie a unor mai strînse contacte cu Sălcuța și lumea central-transilvăneană, o etapă de estompere a particularismelor existente anterior între regiunea Tisei și zonele centrale transilvănene sau de la sud de Carpați.

În gama de forme a culturii Bodrogkeresztúr, în comparație cu Tiszapolgár, oalele de lapte și „Zweihenkelgefäße“ joacă un rol aproape esențial. Or, ne vine greu să credem, că apariția acestor forme în regiunea Tisei sau în Transilvania (și în alte zone) poate fi explicată fără un masiv aport Gumelnița—Sălcuța. Tot așa motivistica ornamentală care separă Bodrogkeresztúr de Tiszapolgár; ea nu poate sta decît în legătură cu influențele sălcuțene și mai ales cu fondul transilvănean, cu ceramică pictată. Noi nu cunoaștem astăzi, în amănunt, toate etapele procesului de uniformizare de care vorbim, dar ni se pare clar, că orizontul cu toate aplicabile este în realitate o mare etapă a acestui proces care în final șterge aproape complet particularitățile locale din zona Dunării oltene pînă în cea a Dunării mijlocii, de la Carpații răsăriteni și pînă departe spre vest în ținuturile Jugoslaviei. Deci a vorbi de un proces de dezintegrare, luînd ca exemplu grupa Hunyadi-halom, ni se pare a fi exact invers de cum s-au petrecut lucrurile în realitate. Grupa Hunyadi-halom, suprapune în realitate aria Bodrogkeresztúr și ea nu este decît o etapă a evoluției, din sectorul Tisei, a marelui complex eneolitic final.

5. Procesul de unificare culturală merge treptat de la sud spre nord și de la sud-est spre nord-vest. El cuprinde în sfera sa noi regiuni, orientate din punct de vedere cultural și economic spre sud-est. Acest proces a fost ușurat și de presiunea elementelor etno-culturale alpine care-i reduc în unele cazuri aria (poate în Slovacia de vest și regiunile nord-estice jugoslave sau cele nord-vestice din Ungaria) sau dau o coloratură specifică complexului din regiunile cu care se învecinează (Lasinja, Balaton). Sub forma influențelor culturale (Furchenstichttechnik) elementele alpine se manifestă pînă în interiorul Transilvaniei.

6. În timp ce, pe mari întinderi din vest, se crea treptat complexul eneolitic amintit, care la limita sa superioară se atinge, așa cum par a dovedi descoperirile de la Hissar, cu bronzul timpuriu macedonean, în sectorul sud-estic, se petrece un alt proces de cu totul altă natură, dar nu mai puțin important. Un timp (pe durata fazelor Cucuteni A—B și B) triburile Cernavoda I s-au dezvoltat nestingerite, trecînd la o economie mixtă și asimilînd numeroase bunuri culturale locale, ușurînd astfel, transmiterea lor și spre est. A urmat însă un nou val de populații de stepă, care au antrenat spre vest și grupul Usatovo. Triburile Cernavoda I sînt și ele dislocate spre vest, în lungul Dunării, dar vitalitatea lor le-a permis o rezistență mai mare, astfel încît nu au pierdut atît teren, cît pierduseră pe vremuri gumelnițenii și au silit grupele noi venite să-și

îndrepte presiunea spre sud, de-a lungul țărmului pontic. Noua presiune asupra triburilor gumelnițene și sălcuțene a accelerat și adâncit probabil procesul de unificare din vest, a permis poate acum împrăștierea toartelor aplicate pe o suprafață și mai mare. Odată cu acest nou val estic apar și mormintele tumulare cu ocră. Pătrunderea unor triburi usatoviene sau contemporane lor și la sud de Balcani este ilustrată, pe lângă altele, de componența ceramicii cu șnur din complexul Ezero-Michalić (R. P. Bulgaria). Între elementele de stepă, cele de tip Troia I și cele locale are loc un proces de unificare și sinteza acestui proces este complexul Ezero-Michalić. Cel mai important rezultat al sintezei dintre elementele de stepă și cele troiene, sau locale la sud de Balcani, este însă reluarea legăturilor culturale între regiunile sudice, peste Dobrogea și Muntenia, și cele nordice. Într-adevăr, bunurile culturale sudice, în speță cele troiene, accesibile deopotrivă acum populațiilor etno-culturale ale complexului menționat, prin intermediul componentelor pătrunse în regiunile noastre din zona stepelor pot ajunge cu ușurință și la grupările eneolitice locale, obligate mult timp să utilizeze doar căile vestice de pătrundere. În acest mod și adversitățile tradiționale între culturile Cernavoda I și cele eneolitice vecine încep să se estompeze. Adausul de elemente Troia I, venite prin filiera sud-balcanică, pe fondul Cernavoda I tîrzie care asimilase și multe bunuri Gumelnița—Sălcuța duce la apariția treptată, în valea Dunării muntene și oltene (nu avem încă documente pentru zonele din sudul Dunării), a culturii Cernavoda III. Acesta este și momentul în care începe crearea unui alt mare complex (în regiunile de la nordul Dunării de Jos și în zona Dunării mijlocii), complex care cuprinde de data aceasta deopotrivă și fostele elemente de stepă mult alterate între timp. În continuare, înregistrăm continui valuri culturale sudice cu direcția nord. După o scurtă etapă de locuire Cernavoda III, timpurie, în valea Dunării oltene, apare, ca un reflex al întinderii complexului Ezero spre nord, grupul Celei. Concomitent înregistrăm așezări Cernavoda III timpurii în centrul Olteniei și Munteniei vestice, ca și întinderea acestora spre est, în valea Dunării muntene. Zona Porților de Fier începe să ne dea și ea descoperiri Cernavoda III. Ca un reflex al acestor influențe, Transilvania centrală este acoperită, treptat, de elemente precoțofenești, înrudite însă cu cele Cernavoda III și mai ales Celei. Acesta este probabil și momentul împrăstierii spre Dunărea de mijloc a elementelor culturale numite acolo Boleráz. Este interesant de observat că ele se suprapun peste complexul unitar eneolitic anterior și această unitate pare să ușureze mult împrăștierea acestor noi elemente culturale. Noi afluxuri sudice duc treptat la coțofenizarea unor zone și badenizarea altora. Cele de tip Baden urmează o filieră eneolitică finală — Boleráz (Cernavoda III), iar cele Coțofeni au în ele o mai puternică componentă de tip Ezero-Celei. În această presiune culturală a sudului, elementele alpine rămîn un timp staționare, apoi își reiau activitatea prin zona dintre Drava și Sava, ușurînd apariția grupei Kostolac prin intermediul căreia, pe filiera Banat, ceramica Furchenstich va face din nou epocă în Transilvania, în cadrul etapelor mijlocii și tîrzii ale culturii Coțofeni.

În sensul în care vedem noi lucrurile, o denumire *ad-hoc* care să definească acest lung proces, ni se pare prematură, și probabil va fi greu de realizat și în viitor.

PETRE ROMAN

STRUKTURÄNDERUNGEN DES ENDÄNEOLITHIKUMS IM DONAU-KARPATENRAUM

(Zusammenfassung)

Der Verfasser unterstreicht die Ergebnisse in der Erforschung der spätäneolithischen Erscheinung, zu welchen die aufgesetzten Henkel aufgezählt werden können.

Diese Erscheinungen sind das Ergebnis der zufälligen Verflechtung der Sălcuța, Petrești, Spätpolgár und Bodrogkeresztúr-Kulturen, welche von dem Eindringen der nordpontischen Stämmen an der untern Donau verursacht wurden.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

1. D. BERCIU, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina ultimelor cercetări*, p. 309—327.
2. IDA BOGNÁR-KUTZIÁN, *Probleme der mittleren Kupferzeit im Karpatenbecken*, în *Studijné Zvesti*, 17, Nitra, p. 31—60.
3. Idem, *The Relationship between the Bodrogkeresztúr and the Baden Cultures*, Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Nitra-Malé Vozokany, 1969.
4. N. KALICZ, *Über die chronologische Stellung der Balaton-Gruppe in Ungarn*, Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Nitra-Malé Vozokany, 1969.
5. I. PAUL, *Așezarea neo-eneolitică de la Pianul de Jos (Podei)*, în *StCom*, 14, 1969, p. 73—80.
6. P. ROMAN, *Unele probleme ale neoliticului țirziu și perioadei de tranziție în lumina săpăturilor de la Băile Herculane, Peștera Hoșilor în Comunicări*, I, 1967.
7. Idem, *Strukturänderungen des Endäneolithikums im Donau-Karpaten Raum*, în *Dacia*, N.S., XV, p. 31—169.
8. I. TODOROVIĆ, *Die Grabung Hissar und ihre Verhältnisse zum Äneolithikum und der Frühen Bronzezeit*, în *ArchJug*, IV, 1963, rez. german la p. 25—29.
9. N. VLASSA, *Observații privind unele probleme ale neoliticului Transilvaniei*, Comunicare la Seziunea Muzeelor, 1966.